

пи без згоди селян. Однак, не маючи можливості перетворити сільське господарство на складову частину директивної економіки, Кремлю не залишалося нічого іншого, як продовжувати реквізувати селянську продукцію. У травні 1920 р. з'явився закон про продрозкладку. Знаючи про те, що вирошену продукцію держава все одно забере, селяни посіяли восени 1920 р. озимі культури в значно менших обсягах, ніж раніше.

У цій ситуації V конференція КП(б)У в листопаді 1920 р. ухвалила рішення провести негайну примусову колективізацію сільського господарства. Пам'ятаючи уроки попереднього року, в Кремлі вирішили діяти по-іншому. Раднарком РСФРР розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. передав його у ВЦВК для внесення на VIII з'їзд рад. Щоб перешкодити небезпеці колосального недосіву навесні 1921 р., затверджений з'їздом закон поширив розкладку не тільки на продукцію, але й на посівні площі селянських господарств. У системі виконавчої влади з'явився новий орган — Центрпосівком. Виникла мережа посівкомів по всій Україні — від республіканського до волосних.

Проте селянство не бажало витримувати тягар розкладки. Взимку 1920—1921 рр. Україна і Центральна Чорноземна область перетворилися на арену суцільних повстань. Ленін переконався й у тому, що управління промисловістю на засадах «єдиної фабрики» не спрацьовує. Головною причиною поразки Червоної армії під Варшавою був параліч промисловості та залізниць. X з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. на пропозицію Леніна замінив реквізіційний принцип у відносинах міста і села податковим. Перший крок у відступі від курсу на будівництво комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від ідеї ліквідувати грошовий обіг, дозволила вільний продаж сільськогосподарської продукції після сплати продподатку і приватне підприємництво. Державний бюджет був відділений від бюджету державного підприємства. Підприємства об'єднувалися в трести, які почали працювати, зіставляючи свої прибутки з видатками. За кілька місяців визріла нова економічна політика.

Не бажаючи плямувати доктрину, Ленін у березні 1921 р., тобто вже після переходу до непу, назвав комуністичні перетворення 1918—1920 рр. «воєнним комунізмом». Засудження комуністичного штурму він підмінив твердженням про те, що штурм був викликаний умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. В усіх радянських енциклопедіях «воєнний комунізм» почали трактувати як систему надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

2. Українська радянська державність: форма і зміст

Більшовики не відрізнялися від білогвардійських генералів у прагненні реставрувати «єдину і неподільну» Росії. Проте в них були набагато більші шанси уникнути конфронтації з національно-визвольним

рухом пригноблених народів, аніж у білогвардійців, які тупо відстоювали курс на реставрацію розваленої імперії. Ленінській партії вдалося справитися з колізією, визначеною Аленом Безансоном у збірці статей «Концепт імперії», що з'явилася в Парижі у 1980 р. Безансон тоді зазначив, що у Росії перед світовою війною 1914–1918 рр. були можливості розв'язати свої соціально-економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів справитися з національним питанням. Це випливало з того, що соціально-економічні та національні проблеми становили певну цілісність, але були різновекторними. Ліберальна і модернізаційна політика імперського уряду могла б закріпити за Росією статус великої держави, який вона мала в попередні цивілізаційні епохи. Та її неминучим наслідком стало відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію зсередини.

Не слід дивуватися радикальності форм, в яких більшовики відроджували розвалену імперію. Перед ними стояло завдання поставити догори ногами наявні в країні соціально-економічні відносини. Ускладнювати будівництво комунізму одночасною конфронтацією з національним рухом вони не бажали. Тим більше, що симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість вибудовувати державу в довільних формах. Видимі конструкції не мали особливого значення, тому що за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Така особливість дозволяла вибудувати національну радянську державність, не ставлячи під загрозу централізований характер держави, яку більшовики наново створили після розпаду Російської імперії. Опанована ними країна могла існувати навіть у вигляді формально незалежних від Кремля держав.

Ленінська національна політика відпрацьовувалася й випробовувалася в Україні. Спочатку «незалежна» радянська Україна була створена з тактичних міркувань – тільки щоб полегшити поглинення УНР. Після громадянської війни В.Ленін мав намір позбавити радянську Україну незалежного статусу та перетворити її на автономну республіку Російської Федерації. Виявилося, однак, що радянську державність цінували навіть в українських компартійно-радянських колах. Наприкінці 1920 р. за ініціативи Леніна радянська Росія і радянська Україна уклали договір про військовий і господарський союз як рівноправні незалежні держави.

У 1921–1922 рр. опанована більшовиками колишня Російська імперія існувала як країна без назви, що складалася з дев'яти формально незалежних держав – Росії, України, Білорусії, Далекосхідної республіки, Бухари і Хорезму, а також Грузії, Вірменії та Азербайджану, які об'єдналися в Закавказьку федерацію. Цей конгломерат з'єднувався з імперською столицею двома способами: головним – через диктатуру керівної верхівки РКП(б) і додатковим – шляхом прямого підпорядкування кремлівському центру розміщених на периферії силових та економічних структур.

Колосальні можливості подвійної структури радянської політичної системи в конструюванні нібито незалежних, але цілком підпорядкованих Кремлю національних держав не стали секретом для такого фундаментального фахівця в галузі російської і радянської історії, як Річард Пайпс. У книзі «Росія в умовах панування більшовицького режиму» (неточний переклад на російську мову — «Россия при большевиках») він писав: «Тільки-но заселені неросіянами території знову завойовувалися й уводилися до складу нової, радянської, імперії, вони діставали фікцію державності за умови, що їхні установи теж починали контролюватися («паралізуватися», за словами Леніна) РКП(б). Що ж до партії, то її Ленін зовсім не збирався подрібнювати за національною ознакою. Результатом став федералізм зі всіма ознаками державності, здатними нібито задовольнити основні вимоги неросійського населення, який приховував жорстоко централізовану диктатуру з центром у Москві»²⁵.

Ця довга цитата робить рельєфним той концепт національної радянської державності, який розглядається в цьому підрозділі. У ній усе правильно, але, як і в проаналізованих раніше роздумах Пайпса щодо російської радянської державності, бракує деталей. Доводиться стверджувати, що в цих деталях прихована сама суть більшовицьких підходів до національного питання, охарактеризованих свого часу М.Скрипником як «подвійна бухгалтерія»²⁶.

Справді, твердження Р.Пайпса про те, що державна влада в країні лише формально належала радам²⁷, можна розцінювати як формальне. Цілком певно, що ради в кожній ланці владної вертикалі підпорядковувалися партійним комітетам. Та поза сумнівом й те, що ради стали частиною більшовицької партії і користувалися повнотою виконавчої влади. Більшовицька диктатура здійснювалася політбюро ЦК РКП(б), але не можна недооцінювати ролі очолюваного В.Леніним Раднаркому, який перебував на вершині радянської вертикалі влади.

Усе це означає, що в національних республіках ради теж були реальною владою. Вони «паралізувалися» партією, якщо в Кремлі вважали це за потрібне. Але для керівників централізованої і дисциплінованої партії не було спокійного життя в республіках. Доводилося постійно слідкувати за тим, щоб не втратити контроль над національними радами, і навіть за тим, щоб філіали РКП(б) у цих республіках зберігали лояльність до центру.

Твердячи про другорядність національного питання і його підпорядкованість класовому, вожді партії все-таки ставилися до неросійської периферії з підвищеною увагою. З особливою пильністю вони слідували за процесами, що відбувалися в Україні — найбільшій за людськими і матеріальними ресурсами радянській республіці.

Після встановлення в 1922 р. контролю Кремля над Далеким Сходом буферна Далекосхідна республіка була ліквідована. Одночасно в Кремлі вирішили, що дальше існування країни без назви є незручним.

Після громадянської війни незалежні національні республіки виглядали в очах переможців анахронізмом.

Суміщення країни з державою могло бути здійснене шляхом «втягування» національних республік у кордони Російської Федерації, тобто перетворення їх на автономні республіки. Автором «автономізації» республік у науковій літературі вважається Й.Сталін. Безумовно, що саме він озвучував цей проект як нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б). Проте в центральному компартійно-радянському апараті «автономізація» вважалась єдиною можливим виходом з ситуації роздільного існування групи формально незалежних держав в одній країні. Альтернативою могло бути тільки status quo, тобто існування республік як незалежних від Росії національних державних утворень. Аналізуючи події 1922 р., слід на певний час забути про іншу альтернативу, яка народилася в голові Леніна і не була відомою нікому до свого озвучення.

За відсутності Леніна, якого вразив удар смертельної хвороби, оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про «автономізацію» національних республік. Виявилося, що це рішення оспорюють деякі керівники республік, у тому числі найвпливовіший з них — член ЦК РКП(б) Х.Раковський. Пропозицію цих діячів не слід розглядати як бажання зберігати суверенітет радянських республік, якого не існувало від початку. Пониження статусу республік вони сприймали як удар по власному престижу і не більше.

Ленін волів не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав «незалежниками». Він був схильний залишити відносини між республіками в попередньому стані і, як висловився 30 грудня 1922 р. у листі керівникам РКП(б), взагалі не порушувати «горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»²⁸. Його турбували не периферійні керівники-«незалежники», а передбачуване обурення в національних республіках, яких позбавляли державності.

Чи є суперечність між останнім реченням і сформульованим у попередньому абзаці твердженням про те, що національні радянські республіки від початку не мали суверенітету? Якщо й є, то це суперечність самого концепту національної радянської державності, автором якого був Ленін. Вона допомагає зрозуміти винахідливість, гнучкість і підступність ленінської національної політики.

У згаданому листі керівникам партії від 30 грудня Ленін називав «автономізацію» в корені неправильно і несвоечасною витівкою²⁹. Автономні республіки не були державами. Де-факто відроджувалася «єдина й неподільна» Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з губерній ставали національними республіками. У випадку з Україною за цих умов виникала фундаментальна неясність:

чи увійде вона до складу Росії неподіленою на губернії автономною областю, чи попередній масштаб адміністративно-територіальних одиниць збережеться і республіка взагалі зникне з географічної мапи. Радянська держава опинялася віч-на-віч з привидом визвольної боротьби. Народи, які пройшли крізь горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

Ленін запропонував принципово інший вихід: побудувати централизовану державу не за радянською, а за компартійною вертикаллю. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав у невидимому силовому полі, генерованому диктатурою державної партії.

Вождь партії погоджувався з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним. Тому він знайшов простий, але ніким не пропонуваний вихід з незручної ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави — Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну федеративну державу — федерацію «другого поверху». Він же запропонував назву для новоутворюваної федерації — Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи й Азії. За кожною з республік, які утворювали Радянський Союз, зберігалося право вільного виходу з нього (сецесії), яке закріплювалося в конституціях.

Об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну державу стало б історичною подією, якби не існувало РКП(б). Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбіюро ЦК РКП(б). Значення цієї події полягало лише в тому, що зберігалася національна радянська державність.

Сталін оцінив переваги збереження національної державності. У Конституції СРСР 1936 р., яку він міг редагувати як завгодно, збереглася навіть стаття про вільний вихід республік з союзної держави. Поки існувало силове поле компартійної диктатури, така конституційна норма не могла підірвати унітарну державу імперського типу.

Волею керівників державної партії народи СРСР були розставлені за багатоступінчастою етнократичною ієрархією. Найвище становище посіли росіяни. Після них йшли представники націй, які дали своє ім'я союзним республікам. У зв'язку з цим виникло поняття «титульної нації». На третьому місці перебували народи національних автономій у союзних республіках. На четвертому — «нетитульні» нації, які не мали власних союзних чи автономних республік.

Усі призначення на посади губернського й окружного рівнів, а про керівників УСРР годі й казати, були прерогативою Кремля. Однак після тривалого перебування в Україні кремлівські призначенці іноді починали керуватися інтересами республіки. Як правило, Х.Раковський не дуже переймався, наштотуючись на невидиму силу, яка паралізувала його дії на користь України. Будучи членом ЦК РКП(б), він сам ста-

новив собою частку цієї сили. Однак він виявив неабияку мужність і принциповість під час подій, пов'язаних з утворенням СРСР, і особливо в ході розробки загальносоюзної Конституції.

Як і слід було чекати, найбільш насиченим подіями в національній політиці Кремля виявився перший рік після утворення СРСР. У січні 1923 р. ЦВК СРСР створив Конституційну комісію на чолі з М.Калініним. Продовжувала діяти й комісія оргбюро ЦК РКП(б), яка підготувала утворення СРСР, а згодом переключилася на підготовку питання про національну політику партії. Розгляд цього питання передбачався на черговому партз'їзді.

Лютневий (1923 р.) пленум ЦК РКП(б) обговорив підготовлені Сталіним до XII з'їзду партії тези доповіді «Національні моменти в партійному і державному будівництві». У постанові пленуму ЦК щодо тез було висловлено довгий ряд принципових зауважень. Доробку тез мала здійснити утворена пленумом ЦК комісія в складі Й.Сталіна, Х.Раковського і Я.Рудзутака³⁰.

Сталін урахував зауваження, які вважав слушними, але до серйозної роботи над документом не допустив ані Раковського, ані Рудзутака. 25 березня 1923 р. тези ЦК РКП(б) з національного питання були опубліковані для широкого обговорення. Цього ж дня газета ЦК КП(б)У «Коммунист» надрукувала як передовицю статтю Х.Раковського «Національний момент у радянському будівництві». Прямо не полемізуючи зі Сталіним, Раковський наполягав на наданні союзним республікам широких прав, у тому числі й в економічній сфері.

Основні ідеї цієї статті було конкретизовано в зауваженнях уряду УСРР на підготовлений в комісії М.Калініна проект Конституції СРСР. Зокрема, українці рекомендували внести такі виправлення і доповнення:

- союзні республіки повинні здобути гарантоване Конституцією право укладати договори про зовнішні позики та іноземні концесії;
- конституційну форму «республіки об'єднуються в одну союзну державу» викласти в такій редакції: «республіки утворюють Союз соціалістичних держав»;
- носієм верховної влади в країні у період між сесіями ЦВК СРСР має бути не президія ЦВК СРСР, а президії обох палат ЦВК – Ради Союзу і Ради Національностей;
- у союзних республіках повинні функціонувати народні комісаріати закордонних справ і зовнішньої торгівлі³¹.

У квітні 1923 р. відбулася VII Всеукраїнська конференція КП(б)У, яка передувала XII з'їзду РКП(б). Як і на попередніх конференціях, Раковський виступив з політичним звітом ЦК КП(б)У. Доповідь з національного питання він доручив проголосити заступникові голови РНК УСРР і командувачу Збройних сил України і Криму М.Фрунзе. Осно-

вою його доповіді стали опубліковані тези ЦК КП(б)У з національного питання.

Порівнюючи тези ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, М.Фрунзе визначив, що Харків має інші погляди на формування складу Ради Національностей. Згідно з тезами ЦК РКП(б), Рада Національностей утворювалася з представників усіх національних республік — як союзних, так і автономних у межах РСФРР. У результаті кількість посланців від РСФРР у палаті, яка мала рівноправний з Радою Союзу статус, набагато перевищувала кількість делегатів від незалежних республік, об'єднаних у Союз РСР. Тези ЦК КП(б)У більшою мірою враховували інтереси національних республік союзного рівня у формуванні Ради Національностей.

У тезах ЦК КП(б)У, як підкреслював Фрунзе, є принциповий пункт, якого не було в тезах ЦК РКП(б): союзні республіки повинні мати широкі фінансово-бюджетні права, які забезпечували б можливість виявлення їхньої власної господарської ініціативи.

Нарешті, Раковський і Фрунзе починали тези ЦК КП(б)У з положення про те, що всі республіки — члени Союзу мають повну рівність прав і обов'язків як у стосунках між собою, так і стосовно центральної союзної влади. Торкаючись у доповіді на VII Всеукраїнській партконференції цього сюжету, Фрунзе обґрунтовував необхідність його включення до тез тим, що «в радянському апараті спостерігався ухил у бік великодержавності й русотяпства». Виявлявся цей ухил, зокрема, в намірі злити керівні органи РСФРР з органами Союзу РСР, у небажанні створювати поряд із ЦВК Союзу ЦВК РСФРР, відокремлені від союзних російські наркомати³².

Отже, керівники українського філіалу РКП(б) виступили на партконференції з політичною платформою у питанні про утворення єдиної союзної держави, яка принципово відрізнялася від позиції центрального керівництва. Розбіжності виносилися на всесоюзний партз'їзд.

XII з'їзд РКП(б) працював у квітні 1923 р. Доповідь Й.Сталіна «Про національні моменти у партійному і державному будівництві» розглядалася останньою. Схвалення тез ЦК КП(б)У з національного питання VII Всеукраїнською партконференцією дало Раковському можливість виступити з пропозиціями, які суперечили союзним тезам. Від себе він додав: потрібно відібрати у союзних комісаріатів дев'ять десятих прав і передати їх національним республікам³³. Ця пропозиція фактично збігалася з думкою В.Леніна, висловленою 31 грудня 1922 р. в листі членам ЦК РКП(б) «До питання про національності, або про “автономізацію”»: «залишити союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів»³⁴.

Сталін будував свою доповідь на гострій полеміці з Х.Раковським та іншими критиками тез ЦК РКП(б). Визнаючи, що ліквідація наркоматів закордонних справ і зовнішньої торгівлі обмежує незалежність союзних

республік, він знайшов аргумент на користь того, що вони все-таки є суверенними державами: «Основні елементи незалежності залишаються, безумовно, за кожною республікою хоча б тому, що кожна республіка має право одностороннього виходу зі складу СРСР»³⁵.

Цей аргумент розраховувався на делегатів з'їзду і, оскільки доповідь публікувалася, на широкий партійний і позапартійний загал. Він звучав доволі переконливо, але тільки не для опонентів Сталіна з числа членів ЦК РКП(б). Останні за три з половиною місяці до з'їзду одержали листа Леніна, в якому містилися такі рядки з приводу цієї конституційної норми: «Дуже прикро, що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських інакодумців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»³⁶.

Справді, право сецесії, яке не часто закріплювалося за народами багатонаціональних країн конституційно, надавало Основному закону СРСР характер особливо демократичного документа. Проте механізми його здійснення не передбачалися ні в самій Конституції СРСР, ні в інших законах або підзаконних актах. Союзні республіки могли скористатися ним тільки в ситуації гострої політичної кризи. Кремль міг тоді застосувати проти них превентивні репресії, аби попередити розпад багатонаціональної держави. Тому слід наголосити: попри свою пусто-порожність конституційна норма про можливість виходу з СРСР буде смертельно небезпечною для народів, які прагнули незалежності.

На пленумі ЦК КП(б)У, обраному VII Всеукраїнською партконференцією, першим секретарем ЦК став Е.Квірінг. Він не підтримав Раковського в його протистоянні зі Сталіним на XII з'їзді РКП(б). В інспірований Квірінгом постанові від 20 червня 1923 р. ЦК КП(б)У висловив незгоду з критичними зауваженнями РНК УСРР до проекту Конституції СРСР. Це дозволило ВЦВК СРСР затвердити проект Конституції в липні. Це ж стало формальною причиною для заяви Х.Раковського про відставку з посади голови уряду УСРР.

Після відходу В.Леніна від справ у політбюро ЦК РКП(б) сформувалася панівна трійка в складі Г.Зінов'єва, Л.Каменєва і Й.Сталіна. Вона проігнорувала всі поправки до Конституції СРСР, внесені в жовтні 1923 р. комісією ВУЦВК у складі Г.Петровського, М.Фрунзе і В.Чубара. 19 січня 1924 р. VII Всеукраїнський з'їзд рад ратифікував Конституцію СРСР в її централістській редакції. 31 січня 1924 р. II Всесоюзний з'їзд рад остаточно затвердив її.

Незважаючи на обмеженість повноважень республіканських компартійно-радянських центрів, політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення повноцінного центру в Російській Федерації. В Москві був створений тільки Раднарком РСФРР, який керував другорядними підприємствами. Великі підприємства підпорядковувалися безпосеред-

ньо союзним органам. Партійний центр у Росії взагалі був відсутній, губпарткоми підпорядковувалися ЦК РКП(б). Отже, провідне місце в ієрархії у росіян сполучалося з відсутністю національної державності. Російська радянська державність була не національною, а імперською.

У політичному словнику більшовиків основоположні поняття, починаючи від комунізму, мали подвійний зміст: на публіку і для внутрішнього вжитку. Поняття федерації не стало винятком.

Федеративний тип побудови держави передбачає поділ владних повноважень між центром і периферією. Отже, за визначенням федералізм не міг співіснувати з диктатурою. У Конституції РСФРР слово «федерація» вживалося тільки в назві держави, оскільки деякі її території мали статус автономій. У жодній статті не згадувалися права суб'єктів федерації, які не могли бути оскаржені федеративним центром. За її зразком була побудована Конституція СРСР і конституції всіх союзних республік.

3. Українізація комуністичної диктатури і суспільно-політичного життя

Керуючи процесом утворення союзної держави, Й.Сталін зробив усе можливе, щоб здійснити приховану «автономізацію» радянських республік. Разом із тим він, як і всі його колеги з політбюро ЦК РКП(б), уважав за потрібне урівноважити втрату союзними республіками незалежного статусу проголошенням гасла про першочергове розв'язання національного питання.

Розглянемо, якими засобами Кремль здійснював курс на зняття з радянської влади присмаку окупаційності в національних республіках, і передусім в Україні. Україна була завойована за допомогою мільйонної армії, але утримувати її тільки силою було неможливо. Українці повинні були переконатися в тому, що радянська влада — це їхня власна влада. Посадові особи, пропагандисти, чекісти й учителі мусили спілкуватися в установах, закладах освіти і через засоби масової інформації українською мовою.

Виступаючи в квітні 1923 р. на VII Всеукраїнській партконференції з доповіддю про діяльність ЦК РКП(б), Л.Троцький вказав, що відчуженість правлячої партії і радянського апарату від основної маси населення є небезпечною. Стократ небезпечнішим він назвав непорозуміння з селянством, якщо воно не належало до національності, яка була панівною у монархічній Росії. Звідки випливав його висновок: потрібна не тільки господарська змичка з селянським ринком і політична змичка пролетаріату та селянства, треба подумати й про національну змичку: мову, школу, культуру³⁷.

Те ж саме, але з акцентом на користь добрих стосунків, а не катастрофічний негатив непорозумінь підкреслював і Сталін на XII з'їзді